

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ
НА КОНСТРУКТА
„ИНДИВИДУАЛИЗЪМ –
КОЛЕКТИВИЗЪМ“
ПРИ БЪЛГАРСКИ И РУСКИ СТУДЕНТИ

Велислава Чавдарова

COMPARATIVE ANALYSIS
OF THE INDIVIDUALISM-COLLECTIVISM
CONTINUUM AMONG BULGARIAN
AND RUSSIAN STUDENTS

Velislava Chavdarova

Abstract: This article presents a comparative analysis of the individualism-collectivism continuum in a sample of Bulgarian and Russian students. The conclusions are reached utilizing the methodology for measuring terminal values developed by Milton Rokeach. The patterns established by this research are related to the direction and level of transformation in the value systems in those two countries as well as the factors, which define them.

Key words: individualism, collectivism, values, value system transformation, national identity, national affiliation.

Най-общият контекст, в който се дефинират конструктите „индивидуализъм“ – „колективизъм“, е степента на интегрираност на индивида със социалното му обкръжение. Основен акцент е поставен върху контекста, в който се индивидът се развива и формира. Продължават да са актуални идеите на Триандис, който въвежда термина „културна комплексност“, за да дефинира степента на сложност и диференцираност, до която е достигнало обществото в своето развитие. Според него показател за това е броят на „собствените групи“ (in-groups) и характерът на връзките на индивида с тях. Теоретичният анализ показва, че връзката между културната комплексност

и дименсията „индивидуализъм – колективизъм“ е U-образна: в много слабо развитите общества индивидите функционират самостоятелно. Такива общества се наричат протоиндивидуалистични [11, 19 – 21]. С развитието на обществото постепенно се появяват определен брой важни хора – нуклеарното семейство, разширеното семейство, приятелите и др., които, според близостта си до индивида, схематично могат да се представят като различни концентрични кръгове. За високоразвитите общества е характерно това, че човек има много различни групи на членство, но запазва спрямо тях емоционална дистанция. Тази фаза в развитието на обществото се дефинира като неоиндивидуализъм.

Колективистичната култура се описва като упражняваща натиск върху индивида да подчинява себе си в съответствие с целите на групите, в които участва. Социалното поведение на хората от колективистичния тип култури се регулира главно от нормите и санкциите за отклоняващо се поведение спрямо големите групи. Социалният контрол е свързан с провокирането на чувство за срам, докато при индивидуалистичните култури контролът над поведението е по-скоро вътрешен и основният психологически механизъм е чувството за вина [11, 11 – 13].

Триандис предлага 4 критерия за дефиниране на понятията индивидуализъм – колективизъм. Първият е начинът на дефиниране на Аз-а. При определянето на Аз-а може да се акцентира или върху индивидуалния, или върху социалния му аспект, или върху независимостта, или върху зависимостта му от социума. Вторият е характерът на целите, които човек си поставя – те могат да бъдат предимно лични и да стоят над целите на групата, както и обратно, да са подчинени главно на груповите цели. Третият параметър отразява характера на социалните взаимодействия, които могат да се опират върху размяната на блага, т.е. в основата им да бъде принципът на рационалността, в противовес на принципа на обвързаност, при който акцентът е поставен върху качеството на взаимоотношенията. Четвъртият параметър е свързан със значението, което имат груповите норми, от една страна, и личните убеждения, от друга страна. В колективистичните култури нормите са по-значимият фактор, а в индивидуалистичните – убежденията и нагласите на личността [11].

Първата социално-психологическа трактовка на понятието индивидуализъм го свързва с личностовите особености и психичните качества, които характеризират индивидуалистите и колективистите, предложена от Ватерман. Според него индивидуализмът на индивидуално-психологическо ниво предполага наличието на 4 психични качества – *чувство за собствена идентичност (съзнанието за това кой съм аз, какви са моите ценности и цели); второто е стремежът да се изрази „същинското Аз” (по аналогия с термина самоактуализация на Маслоу); третото качество е вътрешната локализация на контрола, предполагаща готовност да се поеме лична отговорност за собствения живот и четвъртото качество е развитата способност за морално съждение, т.е. достигнато ниво на постконвенционален морал според периодизацията на Колберг [18, 31 – 32].*

При изследването на дименсията „индивидуализъм – колективизъм” А. Величков [4] приема, че „коренните различия между колективистичните и индивидуалистичните общества се изразяват в структурата и съдържанието на личностната регулация на индивидуалното поведение. Най-общо казано, основните различия на личностно равнище са по отношение на собствената идентичност (аз-ът като част от вътрешната група или аз-ът като уникална индивидуалност), себеизразяването срещу подчиняването на себе си на другите, способността да се поеме отговорност за собствения живот, срещу съобразяването на мненията с другите”.

Последните научни търсения в тази област обединяват становището на 46 учени от различни страни, работещи в областта на социалните науки. Определят се 7 сфери на концептуализиране на индивидуализма и колективизма:

1. Отчитане на последиците от собствените решения и действия за другите хора. Индивидуалистите зачитат главно собствените си печалби и загуби, докато акцент при колективистите е отражението им върху другите.

2. Споделяне на нематериални ресурси като време, чувства, усилия, удоволствия. Колективистичните нагласи са свързани с очакванията за нерещипрочна размяна, поради което са свързани с по-широки социални мрежи.

3. Споделяне на материални ресурси. Индивидуалистите са в по-голяма степен самодостатъчни, докато колективистите се включват в по-широки социални мрежи.

4. Податливост на социално влияние. Колективистите са по-конформни вследствие от по-високата степен на емоционална включеност в групите.

5. Себепредставяне. Тази категория подчертава изразения у колективистите стремеж за получаване на социално одобрение от страна на групата. Индивидуалистите имат значително по-слаба потребност от групово одобрение.

6. Споделяне на резултатите. За индивидуалистите е характерна индиферентност на постиженията спрямо груповите интереси.

7. Чувство за включеност в живота на другите. При колективистите чувството за включеност в живота на другите членове на референтните групи е ясно изразено [5,12 – 45].

Нашата разработка се опира върху становището, че на индивидуално ниво на анализ конструктът „индивидуализъм – колективизъм“ най-категорично се разграничава при анализа на ценностите. Приемаме мнението, че най-важната характеристика, според която могат да бъдат разграничени видовете индивидуализъм и колективизъм е „значението, което се придава на хоризонталните и вертикалните взаимоотношения“ [11, 44 – 45]. Вертикалните взаимоотношения преобладават в йерархично организирани общества, при които интериндивидуалните различия са значителни. Хоризонталните социални взаимоотношения предполагат по-слабо изразени различия при отделните индивиди. Могат да се обособят 2 типа индивидуализъм и 2 типа колективизъм:

1. Хоризонтален индивидуализъм, който се изразява в стремежа към свобода на действие, който не се съчетава със стремеж към висок статус.

Хоризонталните индивидуалисти са хора, които искат да се чувстват независими, държат на своята уникалност и се стремят да следват личните си цели. За тях свободата е основна ценност.

2. Вертикален индивидуализъм, при който има ясно изразен стремеж към висок социален статус и разграничаване от другите.

Вертикалните индивидуалисти са ориентирани към постижение, доминиране и власт. Важни за тях са ценностите материално благополучие и обществено признание.

3. Хоризонтален колективизъм, който е свързан със силна ангажираност от страна на индивида с общностните цели и стремеж към отъждествяване с тях.

Хоризонталните колективисти ценят междуличностните отношения и приятелството. Те с готовност се подчиняват на груповите норми, дори и да нямат полза от това.

4. Вертикален колективизъм, за когото е характерна склонност към съревнование на междугрупово равнище.

Вертикалните колективисти се подчиняват на авторитетите. Те приемат висшестоящите и изпълнението на техните разпореждания като личен дълг. Лоялността за тях е основа на социалното поведение и на отстояването на собствената значимост.

През 2001 г. Триандис въвежда още едно разграничение – на равнището на културата, което е свързано с особеностите в обичаите, нормите и ценностите, които на равнището на личността се изразяват като модели на индивидуално поведение. На това основание той предлага на равнището на културите да се съхранят термините „индивидуализъм” и „колективизъм”, докато на равнище „индивидуално поведение” да се въведат понятията „идиоцентризъм” и „алоцентризъм” [11].

Може да се предположи, че ситуацията на обществен преход, характерна както за българското, така и за руското общество, налага преход от алоцентричен към идеоцентричен тип индивидуално поведение. На практика обаче се установяват два вида тенденции – консервативни, свързани със запазването на статуквото и модернизирани, свързани с промяната.

В съвременните изследвания на ценностите и ценностните ориентации се очертават 3 основни насоки. В рамките на първата тенденция се изследват различията при формирането и битуването на ценностните ориентации при различните "типове култура" (Хофстеде). Авторът се стреми да дефинира понятието „култура” и структурата ѝ като нещо различно от „нацията” или държавата, т.е. да открие т.нар. „дименсии на културата”, които отразяват определен брой универсални факти, налични в една

или друга степен във всяка култура. По тези дименсии отделните култури могат да бъдат съпоставяни и ранжирани. При дефинирането на понятието „култура” Хофстеде въвежда понятието „умствена програма”, което отразява особеностите на социалното поведение и мислене на човека. Умствените програми на отделния човек се формират в хода на социализацията и, следователно, са уникални. Докато умствените програми на групите и нациите съдържат общи елементи, които отразяват културните дименсии. Културните дименсии, от своя страна, съдържат субкултурни компоненти, които се споделят от представителите на дадена общност, диференцирана по определен критерий (професионален, полов, възрастови т.н.) в рамките на нацията или цялата култура [13, 25]. Терминът „култура” се използва, когато се визират нацията, етническите групи или други групи, обособени по регионален признак. Обществото, от своя страна, е „най-цялостната човешка група, система, характеризираща се с най-високо ниво на самостоятелност, докато общностите, включени в нея, са в една или друга степен взаимозависими”. Културата намира най-ясен израз в различните ценности, които преобладават у хората от различни страни. Следователно според Хофстеде, ако се изследват ценностите, може да се получи информация за културата. При дефинирането на ценностите Хофстеде се опира върху антропологичната дефиниция на Клагхон, според която „ценността е понятие, което имплицитно или експлицитно разграничава желаното за индивида или групата и влияе върху избора на начина за действие и избраните средства и цели” [14,19]. Разбирането на Хофстеде по същество се припокрива с дефиницията на Роквич за ценностите като постоянно убеждение за предпочитаните начини на поведение и състояния на съществуването. Според предложената от автора типология, могат да се разграничат следните ценности: ценности по отношение на другите хора; ценности по отношение на обектите и явленията и ценности, отнасящи се към „вътрешното ни Аз” и Бога [14, 34]. Опирайки се върху теоретичните си постановки, авторът провежда мащабно изследване, включващо 66 държави, проведено в два етапа – през 1968 и 1973 г. На базата на получените данни и проведените екологични и факторни анализи, Хофстеде разграничава 4 фактора или дименсии на културата:

„1. *Разстояние до властта* – анализира се степента, в която членовете на обществото приемат като законни разпределенията на

властта в институциите и разпределението ѝ в обществените организации.

2. *Избягване на неопределеността* – анализира се степента, в която членовете на обществото преживяват неудоволствие от неопределеността и двусмислието, от което следва подкрепа на конформността, вярванията и поддръжката на стабилността на институциите, които я подкрепят.

3. *Мъжественост/женственост* – анализира се предпочитанието към „геройство, утвърждаване и материален успех като противоположни на предпочитанията към подчиненост, скромност и високо качество на живота.

4. *Индивидуализъм/колективизъм* – анализират се два противоположни типа социални мрежи. Единият, в който доминира социална мрежа, в която индивидите следва да се утвърждават поединично и се грижат сами за себе си и своите семейства. Другият, в който доминира принадлежността към различни социални групи и лоялността към тях [13, 336 – 337]”.

Посочените четири дименсии са признати и се използват от редица изследователи за сравнителен анализ на съдържанието на ценностната система в различни култури [12, 15, 17].

С цел установяване на индивидуалните ценностни предпочитания Силгиджиян и сътр. провеждат изследване на обичайните културни практики в контекста на всекидневното поведение. Проучването е осъществено с методиката на Тромпенаарс и Хампдън-Търнър – решаване на хипотетични дилеми [12]. Резултатите описват българските национални и организационни културни практики (правила и норми за желателно поведение) като партикуларистични, колективистични, афективни, дифузни, приписващи обществен статус, краткосрочно и външно ориентирани. Желаните ценности се отнасят до предпочитания към партикуларистично, индивидуалистично, неутрално и специфично ориентирано поведение, придобиване на обществен статус, краткосрочно планиране и външна локализация на контрола [10].

В друго изследване, представително за страната, Силгиджиян и сътр. анализират ценностите и културните практики в България с методиката на Хофстеде [10]. *Получените резултати показват, че в нашата култура се подкрепя голямата дистанция от власт-*

та, доминират индивидуалистичните ценности, преобладават женствените нагласи и модели на поведение, предпочита се силното избягване на неопределеността, както и краткосрочната традиционалистична ориентация към миналото.

В рамките на втората тенденция, свързана с формирането и битуването на ценностните ориентации в ситуацията на обществен преход се провеждат редица съпоставителни проучвания, осъществени през определени интервали от време.

Резултати от съпоставителни изследвания на Байчинска, проведени през 1992, 1995, 2000 г., показват, че при студентите съществува паритет между индивидуалните и колективните интереси. Последващи изследвания, осъществени през 2004 и 2005 г., показват, че има изразена доминанта на индивидуалните интереси [1,2,3].

Сравнителният анализ на данните разкрива, че водещата ориентация към индивидуализъм е резултат от намаляване на значимостта на колективно ориентираните полюси и стабилност в интензитета на индивидуалните.

При проведено през 2006 г. проучване от А. Величков се установява, че „хората с колективистична ориентация по-често са етноцентрични, т.е. поддържат положителни нагласи към собствената група и отрицателни към други външни групи... Поради това са склонни към по-силна конфронтация с хора от друга народност и са подозрителни към чужденците и етническите малцинства... Мотивацията също е различна при двата типа ориентация. При индивидуалистите водещи са постижението, успехът и себедоказването, ето защо тяхната мотивация се усилва при преживяване на успех... При колективистите водеща е просоциалната мотивация – поддържане на близки отношения, мотивацията им се засилва, защото те се фокусират върху това, как да променят своето поведение, за да отговорят на външните изисквания... Преобладаващите индивидуалистични или колективистични тенденции в индивидуалното поведение зависят и от това как човек възприема социалните ситуации от своя гледна точка и в отношение към поддържане на собствената Его-дефиниция. Поради това очертаните различия между индивидуалисти и колективисти трябва да се разглеждат като ситуативно зависими – в едни условия те се проявяват по-силно, докато в други се смекчават и

формите на социално поведение стават подобни между хората” [5, 55 – 63]. При авторското проучване на Величков със собствена методика, базирана върху идеите на Триандис, изследователят установява, че за българите водеща е позицията на хоризонталния идиоцентризъм при взимането на решения, докато в ситуации на изразяване на убеждение водеща позиция имат хоризонталният и вертикалният алоцентризъм. *Като извод се налага становището, че хората предпочитат да се държат индивидуалистично и да се съобразяват с интересите на другите, когато са в равноправни взаимоотношения, но избягват да изразяват индивидуалистични убеждения... Могат да се открият и противоречия в доминиращата система от ориентации.* Напр. изследваните лица имат индивидуалистични предпочитания при вземане на решения, но открито поддържат колективистични убеждения. Противоречията говорят за *наличието на два пласта в индивидуалните модели на междуличностно поведение – единият отговаря на мотивацията на отделната личност, а другият – на съобразяването с реакциите на другите*” [5, 71].

В съответствие със структурно-енергетичния подход, поставящ акцент върху поведенческия компонент на ценностните ориентации, в социалната психология се налага терминът „социална ценностна ориентация” [5]. „Социалната ценностна ориентация е предварителна нагласа и очакване за начина на разпределение на съвместните резултати. Тя е личностна диспозиция, която управлява процеса на вземане на решение и избора на стратегия на поведение и която повтаряемо се наблюдава в поведението на индивида” [5, 161 – 163]. Разграничават се 3 основни вида социални ценностни ориентации:

– *Просоциална ценностна ориентация*, която предполага поведение, свързано с тенденция към коопериране и сътрудничество. Целта е едновременно максимизиране на общия резултат съчетан с максимално равенство, независимо от приносите на всеки участник.

– *Индивидуалистична ценностна ориентация*, която е свързана с максимизиране на собствения резултат, независимо от резултатите на другите.

– *Конкурентна ценностна ориентация*, която предполага максимизиране на собствения резултат, свързан с налагане на

социално доминиране, съчетано с минимализиране на резултатите на другите.

Влиянието на индивидуализма и колективизма върху предпочитаните стратегии на поведение при социални дилеми е изследвано от Hulbert, Correa da Silva & Adegboye [12]. Тези автори установяват, че колективизмът е свързан със стремеж към равно разпределение на получения резултат. Колективистите предпочитат равенството пред справедливостта. Данните от проучването дават основание да се обобщи, че лицата с просоциална ориентация постъпват егоцентрично, тъй като заплахата от загуба на лични ресурси активира защитна мотивация, която е по-силна от културно формираните ценности. Следователно, независимо от общата тенденция, ценностните нагласи са ситуативно зависими.

От гледна точка на нашето проучване тези изследвания потвърждават тезата за влиянието на социалния контекст върху формирането, стабилността и динамиката на ценностните нагласи.

Хипотезата на проучването ни е обвързана с допускането, че социалните промени провокират промяна в съотношението между колективистичните и индивидуалистичните ценностни нагласи в посока утвърждаване на индивидуалистичните ценностни нагласи при студентите от България и Русия.

Предполагаме, че националната принадлежност влияе върху темпа на ценностна трансформация в дименсията „индивидуализъм – колективизъм“ по следния начин: „припознаването“ на индивидуалистичните ценностни нагласи при българските студенти се осъществява по-бързо в сравнение с руските студенти.

Методиката на изследването включва наблюдение и тестване с тест на Рокич за установяване на терминалните и инструменталните ценностни нагласи. Съгласно инструкциите на М. Рокич, анализът на ценностите следва да се осъществява посредством тяхното ранжиране. Ценностите, които заемат първите пет рангови места, образуват *ядрото на ценностната система на респондентите, а останалите ценности – нейната периферия* [16,17].

По аналогия с вече проведените от Рокич (1978), Ядов (1979), Клиничарски (1989) и т.н. проучвания, ранжираме оценките, дадени за

различните ценности от двете групи – тази на българите и тази на руснаците.

Изследването е проведено в периода септември – ноември 2015 г. паралелно в Тверски държавен университет – Русия, и ВГУ “Св. св. Кирил и Методий“ – България. Обект на изследване са 234 студенти от хуманитарни специалности, разпределени както следва: българи – 120, от които 83 жени и 37 мъже на възраст 18 – 21 години; руснаци – 114, от които 72 жени и 42 мъже на възраст 18 – 21 години.

Следващата таблица отразява средните стойности (получени с методиката на Стюдънт за средните на независими извадки) и подреждането на ценностите при българската извадка. *Според получените данни ядрото на ценностната система на българските студенти включва ценностите здраве, любов, добри и верни приятели, увереност в себе си и развитие.*

Таблица 1.

Ранжиране на ценностите в българската извадка

	Ценност	Средно	Стандартно отклонение	Ранг
1	Здраве	3,421	3,554	1
2	Любов	6,884	4,643	2
3	Добри и верни приятели	7,355	4,211	3
4	Увереност в себе си	7,711	4,495	4
5	Развитие	7,760	4,157	5
6	Свобода	8,017	4,539	6
7	Активен и деен живот	8,455	4,506	7
8	Знания	8,678	4,420	8
9	Жизнена мъдрост	8,686	4,935	9
10	Материално обезпечен живот	9,107	5,506	10
11	Щастлив и семеен живот	9,256	5,344	11
12	Интересна работа	9,950	3,851	12
13	Продуктивен живот	11,058	4,547	13

Библиотека „Диоген“

14	Обществено признание	12,041	4,864	14
15	Развлечения	12,157	4,299	15
16	Щастие за другите	12,893	4,670	16
17	Красота на природата и изкуството	13,331	4,172	17
18	Творчество	13,579	3,898	18

Ядрото на ценностната система на руските студенти включва ценностите *интересна работа, любов, добри и верни приятели, свобода и творчество*. Най-висок интензитет има ценността „интересна работа“, което определя водещата ѝ мотивираща сила за руските студенти. Рангът на тази ценност е показателен за тенденцията към утвърждаване на индивидуалистичния тип ценности нагласи в руското общество.

Таблица 2.

Ранжиране на ценностите в руската извадка.

	Value name	Средно	Стандартно отклонение	Ранг
1	Интересна работа	2,826	3,772	1
2	Любов	5,802	3,842	2
3	Добри и верни приятели	6,503	3,693	3
4	Свобода	7,359	4,881	4
5	Творчество	8,323	4,626	5
6	Жизнена мъдрост	8,425	5,105	6
7	Активен и деен живот	8,605	4,331	7,5
8	Материално обезпечен живот	8,605	4,917	7,5
9	Здраве	8,754	4,146	9
10	Развлечения	8,904	4,772	10
11	Развитие	10,216	4,199	11

Психологията в условията на социални промени, 2016

12	Продуктивен живот	10,581	4,213	12
13	Обществено признание	11,054	4,859	13
14	Знания	11,174	4,200	14
15	Увереност в себе си	12,096	4,166	15
16	Щастлив и семеен живот	13,246	4,047	16
17	Красота на природата и изкуството	13,892	4,539	17
18	Щастие за другите	14,144	3,609	18

Най-нисък интензитет имат ценностите *щастие за другите, красота на природата и изкуството, щастлив семеен живот, увереност в себе си и знания.*

Следващата таблица съдържа резултатите от сравнителния анализ на средните стойности по теста на Стюдънт. Значимите различия са оцветени в сиво.

Таблица 3.

Сравнение по национална принадлежност

	Средно българи	Средно руснаци	t(286)	p	SD българи	SD руснаци
Активен и деен живот	8,455	8,605	-0,286	0,775	4,506	4,331
Жизнена мъдрост	8,686	8,425	0,434	0,665	4,935	5,105
Здраве	3,421	8,754	-11,430	0,000	3,554	4,146
Интересна работа	9,950	2,826	15,681	0,000	3,851	3,772
Красота на природата и изкуството	13,331	13,892	-1,072	0,285	4,172	4,539
Любов	6,884	5,802	2,159	0,032	4,643	3,842
Материално обезпечен живот	9,107	8,605	0,814	0,416	5,506	4,917
Добри и верни приятели	7,355	6,503	1,822	0,069	4,211	3,693
Обществено признание	12,041	11,054	1,702	0,090	4,864	4,859
Знания	8,678	11,174	-4,869	0,000	4,420	4,200
Продуктивен живот	11,058	10,581	0,917	0,360	4,547	4,213
Развитие	7,760	10,216	-4,919	0,000	4,157	4,199
Развлечения	12,157	8,904	5,949	0,000	4,299	4,772
Свобода	8,017	7,359	1,161	0,246	4,539	4,881
Щастлив и семеен живот	9,256	13,246	-7,208	0,000	5,344	4,047

Библиотека „Диоген”

Щастие за другите	12,893	14,144	-2,563	0,011	4,670	3,609
Творчество	13,579	8,323	10,153	0,000	3,898	4,626
Увереност в себе си	7,711	12,096	-8,528	0,000	4,495	4,166

Като цяло се наблюдава еднородност на дисперсиите или липса на много силно значими ефекти.

За да се оцени конкурентната диференциалната сила на отделните ценности върху принадлежността към една от двете националности прилагаме линеен дискриминантен анализ. Резултатите са поместени в следната таблица. Факторните променливите са определени чрез селекция по метода на обратното изключване (backward stepwise).

Таблица 4.

Резултати от дискриминантния анализ

Wilks' Lambda = 0.299; F(6,281) = 109.45; p<0.001			
	Partial Lambda	F(1,281)-To-Remove	P-level
Здраве	0,843	52,340	0,000
Интересна работа	0,769	84,554	0,000
Знания	0,949	15,065	0,000
Щастлив и семеен живот	0,929	21,358	0,000
Творчество	0,901	30,801	0,000
Увереност в себе си	0,906	29,202	0,000

Установеният от изследователите преди нас (Байчинска, 1998; Паспаланова, 1997; Гарванова, 2008) преход от колективистичен към индивидуалистичен тип ценности нагласи предполага високия ранг на ценността „развитие” в ценностната система на българските студенти. Възрастово обусловеният стремеж към развитие се съчетава с вече установената тенденция към самоутвърждаване.

Според нашето изследване, независимо от наблюдаваната тенденция на преход от колективистични към индивидуалистични цен-

ности нагласи, интензитетът му при руските студенти е значително по-слаб. Това би могло да обясни поставянето на ценността „развитие“ едва на 11-то рангово място.

Включването на ценността „увереност в себе си“ в ядрото на ценностната система на българските студенти отразява тенденцията към преход от колективистичен към индивидуалистичен тип ценности нагласи.

И за двете групи изследвани лица е характерна тенденция към омаловажаване на ценността „обществено признание“. Българите я поставят на 14 рангово място, а руснаците на 13. Като имаме предвид значимото място, на което респондентите поставят ценността „добри и верни приятели“ (трети ранг и за двете национални групи), можем да направим извода, че субективна важност за младите хора има в по-голяма степен признанието и приемането им от кръга на „значимите други“, отколкото общественият имидж.

И при двете групи изследвани лица е характерна тенденция към омаловажаване на ценността „обществено признание“. Българите я поставят на 14 рангово място, а руснаците на 13. Като имаме предвид значимото място, на което респондентите поставят ценността „добри и верни приятели“ (трети ранг и за двете национални групи), можем да направим извода, че субективна важност за младите хора има в по-голяма степен признанието и приемането им от кръга на „значимите други“, отколкото общественият имидж.

И за двете групи изследвани лица е характерно negliжирането на тази ценност (българите я поставят на 16-та, а руснаците на 18-та позиция). Резултатът е показателен за наличието на тенденция на индивидуализиране на ценностните им нагласи.

Можем да твърдим, че ценността „активен живот“ е характерна и за двете групи респонденти и отразява необходимостта от приспособяване към новите динамични ежедневни реалности.

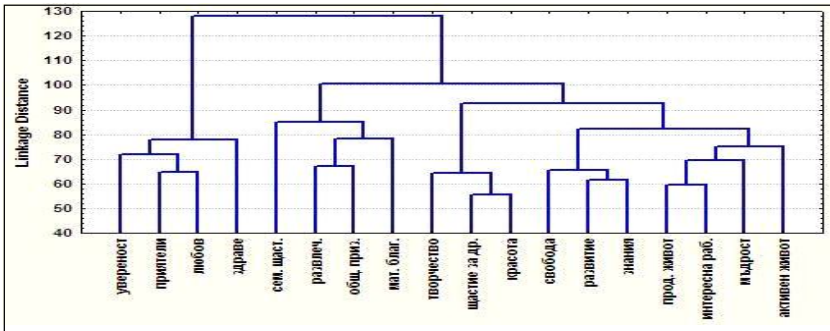
И за двете групи респонденти е характерно negliжиране на ценността „жизнена мъдрост“. По наше мнение причината за това е установеният от други изследователи [2,3] преход от колективистичен към индивидуалистичен тип ценности нагласи и свързаните с това тенденции към „откъсване“ от предишни реалности и екзипрактики.

Не се наблюдават статистически значими ефекти на пола и националната принадлежност по отношение на ценността „продук-

тивен живот”. И за двете групи респонденти тази ценност няма субективна значимост (при българите тя заема 13-та, а за руснаците 12-та позиция). Считаме, че в този случай основно значение има възрастта на изследваните лица – между 18 и 23. От позициите на психологията на развитието [5,6], това е периодът на „изпробване”, по време на който младите хора рядко се интересуват от „наследството”, което оставят след себе си.

Не се наблюдават статистически значими ефекти по отношение на ценността „свобода” както според националната принадлежност, така и според пола на изследваните лица. На практика основна политическа и социална особеност на двете държави – България и Русия, е преходът към пазарна икономика. Тъй като една от основните цели на промяната е личната и национална независимост, логично е поставянето на ценността „свобода” на високо рангово място и от двете групи изследвани лица (6-то за българите и 4-то за руснаците).

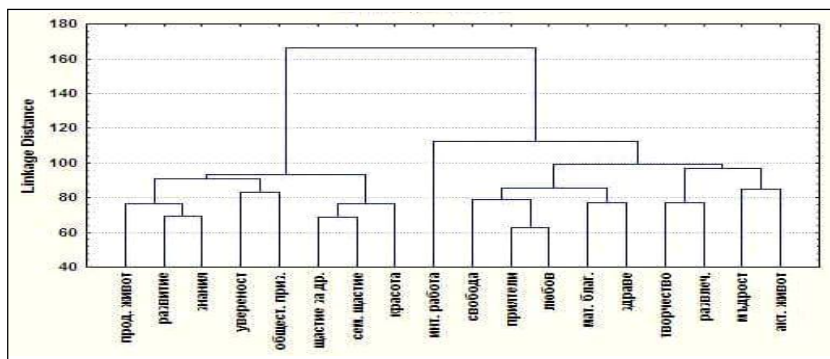
Групирането на ценностите от въпросника на Рокич по сходство се извършва посредством йерархичен клъстерен анализ (Complete Linkage, Euclidean Distances).

Диаграма 1. Йерархична диаграма на ценностите за извадката на българите

При ниво на агломерация 100 се оформят три групи от ценности. Първата се състои от увереност, приятели, любов и здраве. Втората

от семейно щастие, развлечения обществено признание и материално благополучие, а третата от творчество, щастие за другите, красота в природата и изкуството, свобода, развитие, знания, продуктивен живот, интересна работа, жизнена мъдрост и активен живот.

Диаграма 2. Йерархична диаграма на ценностите за извадката на руснаците

Ясно се оформят две групи от ценности, които добре се виждат от последната диаграма. Първата група включва ценностите интересна работа, свобода, здраве, материално благополучие, активен живот, жизнена мъдрост, творчество, развлечения, любов, добри и верни приятели. Втората група включва ценностите красота в природата и изкуството, щастие за другите, семейно щастие, обществено признание, увереност в себе си, знания, развитие и продуктивен живот.

Сравнителният анализ на ценностите от гледна точка на структурно-енергетичния подход ни дава основание да направим следните изводи:

1. Налице е статистически значима разлика между ядрото на ценностната система при българските и руските студенти. Руските студенти приоритетно предпочитат творческа работа, докато за българските студенти акцент в ядрото на ценностната система е здравето.

2. Българските и руските студенти са в състояние на светогледна дифузия, която се изразява в negliжиране на ценности като красота на природата и изкуството, жизнена мъдрост, щастие за другите и творчество.

3. Ситуацията на продължителен обществен преход води до утвърждаване на материалните ценности, между които материално обезпечен живот, обществено признание, продуктивен живот и девалвация на екзистенциални ценности, между които жизнена мъдрост и творчество.

4. Неглижирането на ценността „власт“ и при двете групи студенти провокира политическа индиферентност, която е отражение на обществената апатия.

5. И за двете групи изследвани лица приоритетно значение има ценността „добри и верни приятели“, което, по наше мнение, е детерминирано от сходството в народопсихологията на българите и руснаците.

6. Високият ранг на ценности като „любов“, „добри и верни приятели“, „жизнена мъдрост“, „материално обезпечен живот“ и др. е обусловен от характерния доминиращ битиен модус и при двете национални групи.

7. Наблюдава се дуализъм по отношение на дименсията „обществен индивидуализъм – обществен колективизъм“, тъй като ценности като „материално обезпечен живот“ и „творчество“ имат едновременно високи рангови места.

8. Включването на ценностите „увереност в себе си“ и „развитие“ в ядрото на ценностната система на българските студенти отразява тенденцията към утвърждаване на индивидуалистичните ценностни ориентации в съвременната българска култура.

10. Поставянето на ценността „щастие за другите“ на последните рангови места и при двете групи изследвани лица е показателно за липсата на алтруистични тенденции и в двете общества.

11. И при двете групи изследвани лица е налице ценностна хетерогенност, което дава основание да се предположи, че националната специфика, въпреки че несъмнено оказва влияние, не доминира и не определя ценностния облик на студентите.

В заключение можем да твърдим, че според настоящото изследване процесът на припознаване на индивидуалистичните или колективистични тенденции е все още динамичен и незавършен и определя в значителна степен характерната и за двете общества на ценностна аномия.

ЛИТЕРАТУРА
LITERATURA

1. **Байчинска, К.** Динамика в ценностната система на българина в прехода към демократично общество. Списание на БАН, 2000б, 5, с. 26 – 30.

Baychinska, K. Dinamika v tsennostnata sistema na balgarina v prehoda kam demokraticno obshtestvo. Spisanie na BAN, 2000b, 5, s. 26 – 30.

2. **Байчинска, К.** Модернизиращата и консервативната тенденция в ценностите на съвременната българска култура. Социологически проблеми, 2002, № 3–4, с. 122–139.

Baychinska, K. Modernizirashtata i konservativnata tendentsiya v tsennostite na savremennata balgarska kultura. Sotsiologicheski problemi, 2002, № 3-4, s. 122–139.

3. **Байчинска, К., М. Гарванова.** Променя ли се ценностната система на съвременния българин? В: П. Николов (съст.) Личност, социална среда, активност. III Национална конференция с международно участие 2006 г. Благоевград, Унив. изд. Неофит Рилски, 2008, с. 107–114.

Baychinska, K., M. Garvanova. Promenya li se tsennostnata sistema na savremenniya balgarin? V: P. Nikolov (sast.) Lichnost, sotsialna sreda, aktivnost. III Natsionalna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie 2006 g. Blagoevgrad, Univ. izd. Neofit Rilski, 2008, s. 107–114.

4. **Величков, А.** Психология на индивидуалното социално поведение. С.: „ИК”Албатрос”, 2006.

Velichkov, A. Psihologiya na individualnoto sotsialno povedenie. S.: ИК”Албатрос”, 2006.

5. **Паспаланова, Е.** Индивидуализъм и колективизъм – теоретичен анализ на понятията. В: „25 години Институт по психология. Юбилеен сборник” С.: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1997, с. 103 – 114.

Paspalanova, E. Individualizam i kolektivizam – teoretichen analiz na ponyatiyata. V: “25 godini Institut po psihologiya. Yubileen sbornik”. S.: AI “Prof. Marin Drinov”, 1997, s. 103 – 114.

6. **Паспаланова, Е.** Психологически измервания на индивидуализма. С.: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1999.

Paspalanova, E. Psihologicheski izmereniya na individualizma. S.: AI “Prof. Marin Drinov”, 1999.

7. **Силгиджиян, Х., С., Карабелъова, Е., Герганов.** Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. В: Годишник на СУ, Книга Психология, Т. 94–95, С.: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 2003, с. 5 – 50.

Silgidzhiyan, H., S., Karabelyova, E., Gerganov. Kulturna identichnost i tsennostni izbori v konteksta na vsekidnevnoto povedenie. V: Godishnik na SU, Kniga Psihologiya, T. 94–95, S.: Univ. izd. Sv. Kl. Ohridski, 2003, s. 5–50.

8. **Силгиджиян, Х., С., Карабелъова, Е., Герганов, Ю., Генев.** Подобни и различни в рамките на българската култура. Резултати от представително изследване на ценностите и културните практики в България. В: Годишник на СУ, Книга Психология, т. 96, С.: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 2004, с. 5–74.

Silgidzhiyan, H., S., Karabelyova, E., Gerganov, Yu., Genov. Podobni i razlichni v ramkite na balgarskata kultura. Rezultati ot predstavitelno izsledvane na tsennostite i kulturnite praktiki v Bulgariya. V: Godishnik na SU, Kniga Psihologiya, T. 96, S.: Univ. izd. Sv. Kl. Ohridski, 2004, s. 5–74.

9. **Триандис, Х.** Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. – Социологически проблеми, 1996, № 1, с. 5–18.

Triandis, H. Sastoyaniето na savremennite izsledvaniya varhu individualizma i kolektivizma. – Sotsiologicheski problemi, 1996, № 1, s. 5–18.

10. **Тромпенаарс, Ф., Ч., Хампдън-Търнър.** Да се носиш по вълните на културата: разбиране на културното разнообразие в бизнеса. С.: Класика и Стил ООД, 2004.

Trompenaars, F., Ch., Hampdan-Tarnar. Da se nosish po valnite na kulturata: razbirane na kulturnoto raznoolbrazie v biznesa. S.: Klasika i Stil OOD, 2004.

11. **Хофстеде, Х.** (2001). Култури и организации: софтуер на ума. С.: Класика и Стил ООД.

Hofstede, H. Kulturi i organizatsii: softuer na uma. S.: Klasika i Stil OOD, 2001.

12. **Хофстеде, Х.** За Българите работата не е най-важното (Експерт по межкултурни изследвания проф. Хеерт Хофстеде пред „Капитал” – интервю на Е. Попова). Във: в-к „Капитал” (Кариери), бр. 42 от 20–26.10, 2001, с. 6–8.

Hofstede, H. Za balgarite rabotata ne e nay-vazhnoto (Ekspertat po mezhdukulturni izsledvaniya prof. Heert Hofstede pred “Kapital” – intervyyu na E. Popova). Vav: v-k “Kapital (Karieri)”, br. 42 ot 20–26.10. 2001, s. 6–8.

13. **Хофстеде, Х. Я., П. Б., Пидарсън, Х., Хофстеде.** Изследване на културата: упражнения, истории и синтетични култури. С.: Класика и стил ООД, 2003.

Hofstede, H. Ya., P. B., Pidarsyn, H., Hofstede. Izsledvane na kulturata: uprazhneniya, istorii i sintetichni kulturi. S.: Klasika i Stil OOD, 2003.

14. **Ядов, В. А.** (ред.) Саморегулация и прогнозираны социалного поведения личности. Ленинград, Изд. „Наука”, 1979.

Yadov, V. A. (red.) Samoregulyatsiya i prognozirovanie sotsialynogo povedeniya lichnosti. Leningrad, Izd. “Nauka”, 1979.

15. **Rokeach, M.** Introduction. In: M. Rokeach (Ed.), *Understanding human values: Individual and societal* (pp. 1-11). New York: Free Press, 1979.

16. **Rokeach, M., & Ball-Rokeach, S. J.** (1989). Stability and change in American value priorities, 1968-1981. *American Psychologist*, 44, 775 – 784.

17. **Waterman, A. S.** (1984). *The psychology of individualism*. New York: Praeger.